

З кожним роком зростає кількість праць, присвячених вивченню проблем найдавнішої історії народів Європи, зокрема індоєвропейської мовної спільності. Належать вони фахівцям із різних наук — мовознавцям, археологам, антропологам. У зв'язку із бурхливим розвитком археологічної науки до питань історії і етногенезу сучасних народів значно частіше стали звертатися археологи. До числа останніх належать і відомий вчений із ФРН Лотар Кіліан, яким лише у 80-і роки з названої тематики написано дві монографії. В одній із них йдеться про походження індоєвропейців, в другій — германських племен¹. Остання робота і є предметом нашого розгляду.

Книга складається із вступу, десяти невеликих розділів та заключного екскурсу автора до проблем германістики.

У вступі підсумовується історія дослідження проблеми походження германців. Перші гіпотези про походження прагерманців були висунуті ще наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. О. Монтеліусом, Г. Коссиною та іншими дослідниками, які дотримувалися автохтонної теорії. У своїх висновках вони спиралися головним чином на археологічні матеріали первісної доби Північної Європи, резонно зауважуючи, що тут, починаючи з доби неоліту і до розселення історичних германців, не відбулося різних змін у культурі, а отже, і в етнічному складі населення (с. 11).

Трохи пізніше Б. Мюллер-Браул та С. Мюллер висловили дещо інші міркування. Вони, зокрема, вважали, що генезис германського етносу відбувався по лінії злиття місцевих північноєвропейських елементів та прийшлих з півдня груп населення. Конкретно йшлося про взаємини етнічних груп мегалітичної (тепер кулястих амфор) культури та культури поодиноких могил із шнуровою керамікою. Уточнюючи це положення, К. Шухгард вважав, що ядром германців були носії культури мегалітів, яких «індоєвропейізували» шнуровики (с. 12). У післявоєнний час більшість авторів до питання про походження сучасних народів Європи з урахуванням пам'яток первісної доби ставляться більш обережно. На думку Р. Хахмана, археолог-первісник спроможний лише виділяти археологічні культури чи їх групи, але цього занадто мало для того, щоб говорити про германську етнічну належність їх носіїв (с. 14). Інший дослідник Г. Амент вважає, що початок генезису германців слід шукати не в глибокій давнині десь на півночі, а в середній Європі і на півдні Скандинавії до того ж і за часів, що засвідчені писемними джерелами (с. 17).

Виходячи із концепції прабатьківщини індоєвропейців у районі Східної Прибалтики, лінгвіст В. П. Шмід стверджує, що відомому просуванню германців на південь, передувало їх розселення зі сходу на захід і північ (с. 18). Отже, північна Європа і Скандинавія були вже не первинною прабатьківщиною германських племен.

Точка зору на генезис германських племен, згідно якій можна простежити його починаючи з раннього залізного віку (ястрофська культура) чи з кінця доби бронзи, викладена і в колективній праці «Германці»².

Автор рецензованої монографії щодо питань про місце і час генезису германців обстоє у багатьох відношеннях діаметрально протилежну позицію. На його думку, генетичні корені прагерманців сягають ще в кінець неолітичної доби*. На обґрунтування цього твердження спрямовано основні розділи монографії Л. Кіліана. Основним методом автор обрав ретроспективне вивчення генетичних зв'язків між археологічними культурами різних епох — від культур раннього залізного віку до культур доби бронзи і фінального неоліту, аналізуючи прояви матеріальної і духовної культури цих епох.

Початковою ланкою генетичних зв'язків археологічних культур у ретроспекції автор вважає ястрофську культуру, германську етнічну приналежність якої визначають усі дослідники. Ця культура, за Г. Швантесом, пройшла у своєму розвитку

¹ Killian L. Zum Ursprung der Germanen.— Bonn, 1988.— 119 s.; Killian L. Zum Ursprung der Indogermanen. en.— Bonn, 1983.— 187 s.

² Die Germanen.— Berlin, 1988.— В. 1.— 584 s.

* За термінологією Л. Кіліана, як і більшості західноєвропейських авторів, до цієї доби належать і пам'ятки ранньої бронзи, зокрема культур шнурової кераміки.

три ступені — ястрофський, рипдорфський та зедорфський. В цілому вона датується раннім залізним віком. Її початок відносять до 600 р. до н. е., тобто вона склалася на кілька століть раніше, ніж про це повідомили перші писемні джерела римських авторів про давніх германців (IV ст. до н. е.). Згідно загальної європейської періодизації пам'яток пізньої бронзи — раннього заліза час існування ястрофської культури припадає на фінал Гальштадту — першу половину Латена (А, В). Основний район поширення ястрофських пам'яток охоплює Ютландію, південні райони Скандинавії, майже увесь басейн Ельби і Везера, а також пониззя Одера. На північніших територіях Скандинавії розселилися у цей час племена, що у мовному відношенні були споріднені з носіями ястрофської культури (с. 48). З півдня і південного заходу ястрофська культура межувала спочатку з південно-німецькою групою Гальштадту, а потім з Латеном, носіями якого прийнято вважати кельтів. На схід від ястрофської культури у басейні Вісли і на правобережжі Одера в цей час була поширена так звана культура лицьових урн. Про етнічну належність носіїв останньої дослідники не дійшли спільної думки: Л. Кіліан вважає, що вони були балто-германцями, М. Гімбутас — балтами (с. 33).

Ми навмисне дещо детальніше зупинимося на описі території поширення германських племен і їх етнокультурного оточення у середині — другій половині I тис. до н. е., оскільки район їх мешкання повністю збігається з областю так званого північного кола (району) культур більш ранніх епох — бронзи і неоліту. Як і ястрофська культура, вони з півдня обмежувалися територіями культур Центральної Європи: саксо-тюрінгською і одерською із шнуровою керамікою³, а потім послідовно унетичською⁴ культурою поховальних урн (урнфельд) та лужицькою⁵.

Культури доби бронзи північного регіону вивчені в основному за поховальними пам'ятками, причому у другій половині цієї доби (періоди III—V за Монтеліус) тут скрізь, як і в ястрофській культурі, був характерним обряд кремації, а в більш ранній час доби бронзи переважали трупопокладення. Кераміка протягом всієї доби бронзи однотипна: в основному присадкуваті двовухі чаші, горщики глечикоподібних форм, нерідко з помітним зломом форми у середній частині посудини переважно без орнаментації. Кераміка доби неоліту (культури поодиноких могил) у цьому регіоні дещо інша. Вона більш товстостінна, як правило, бідно орнаментована відтисками шнура, насічками або прокресленими лініями. Однак, на думку дослідника, в цілому вона переростає прямо в матеріали доби бронзи, на основі яких, у свою чергу, і складається ястрофська керамічна технологія (с. 59, 62). За доби бронзи (на початку залізного віку) кераміка північного регіону розвивалася лише під значним впливом культур південніших територій — унетичкої і гальштадської (с. 57). Про прямі генетичні зв'язки культур фінального неоліту поодиноких могил і культур ранньої бронзи у регіоні свідчать також і знаряддя праці, зокрема, ідентичні для обох цих періодів крем'яні кинджали (с. 60).

На підставі вивчення матеріалів поселень і поховань автор однозначно стверджує, що у розвитку «культур північного кола відзначається послідовність від пізнього кам'яного віку і до початку раннього залізного віку, що значною мірою вказує на стабільність етнічного складу населення в регіоні» (с. 57). Отже, Л. Кіліан повністю поділяє думку К. В. Штруве та Г. Швантеса, які стверджували це ще раніше (с. 56).

У пошуках інших аргументів на обґрунтування своєї концепції про стабільність складу населення північного району Європи починаючи з доби неоліту, Л. Кіліан звертається до антропологічних матеріалів. Посилаючись на праці Г. А. Нільсена, І. Бранстеда, Г. Швантеса, автор зазначає значну спорідненість краніологічних серій пізнього неоліту і ранньої бронзи регіону, що теж вказує на відсутність у цей час якихось етнічних інновацій (с. 67). На жаль, починаючи з III періоду бронзи на півночі Європи поширюється, як про це вже згадувалося вище, обряд кремації небіжчиків, який триває і в період раннього залізного віку, що значною мірою виключає можливість антропологічних досліджень. Обряд трупопокладення тут знову запроваджується лише у пізньоримський час (I—IV ст. н. е.). «Знайдені на півночі Європи черепи цього часу, — пише Л. Кіліан, — в цілому мало відрізняються від неолітичних і доби бронзи» (с. 68). Населення пізньоримського періоду, як і в попередні часи

³ Свешніков І. К. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III—на початку II тис. до н. е.— К., 1974.— С. 248.

⁴ Gimbutas M. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe.— Paris, 1965.— P. 248.

⁵ Killian L. Zum Ursprung ... — Abb. 27.

(неоліт, бронза) становило в основному одну північну расу. «Якщо носії ястрофської культури,— завершує свою працю Л. Кіліан,—були германцями, то ютландська культура поодиноких могил становила пракультуру цього народу», тобто є прагерманською (с. 90). В цілому всю історію германців автор монографії поділяє на три періоди — прагерманський (носії культури поодиноких могил), давньогерманський (культури доби бронзи) і пізньогерманський (ястрофська культура).

Оцінюючи працю Л. Кіліана про походження германців в цілому, слід зауважити, що постановка питання про наявність генетичних коренів цього народу у глибокій давнині, зокрема серед носіїв культур шнурової кераміки кінця III — початку II тис. до н. е., заслуговує на увагу. На нашу думку, більшість фахівців початок процесу становлення прагерманських спільностей досі значно омолоджували.

Те саме слід сказати і про визначення часу виникнення багатьох інших мов індоєвропейської спільності Європи і Азії. Тепер відомо, що хетто-лувійська група індоєвропейських мов, як про це свідчать писемні джерела, існувала вже наприкінці III — на початку II тис. до н. е. На основі комплексного аналізу гідронімичних і археологічних даних Правобережної України ми дійшли висновку про розселення тут в неоліті — енеоліті (IV — III тис. до н. е.) носіїв фракійського та іллірійського (давньоєвропейського) діалектів⁶. У світлі сказаного думка Л. Кіліана про початок складення прагерманської мовної спільності у фінальному неоліті Північної Європи має повне право на існування.

Позитивно оцінюючи проведену Л. Кіліаном роботу, слід, однак, вказати і на деякі недоробки. Так, розглядаючи прагерманців, як носіїв культури поодиноких могил, автор нічого не говорить про етнічну належність носіїв інших культур шнурової кераміки, що розташовувалися так само на півночі Європи. Враховуючи факт спорідненості останніх з культурою поодиноких могил, не можна не говорити про них у плані їх етнічної належності, оскільки без цього взагалі неможливо висвітлювати дану проблему для первісної доби у вказаному регіоні.

Не можна також вважати логічною і постановку проблеми співвідношення культури поодиноких могил і більш ранніх культур регіону, зокрема культури лійчастого посуду. Справа в тому, що ще у 50-х роках Л. Кіліан писав про пряму спадкоємність культур лійчастого посуду і шнурової кераміки, в тому числі і поодиноких могил. Цієї точки зору, яку потім визнали інші вчені (У. Фішер, М. П. Мальмер), він дотримується і тепер (с. 82). Йдучи за прийнятим у праці припуском ретроспективного розгляду культурних зв'язків, маємо право чекати від автора висновків про генетичну спільність носіїв і цих двох культур в етнічному плані, а отже, й про прагерманську належність племен лійчастого посуду. Однак такого узагальнення в роботі нема. Таким чином, ретроспективний метод Л. Кіліана до кінця не спрацьовує. Автор, сказавши про прагерманську належність носіїв культури поодиноких могил, не говорить про таку саму належність і численних племен культури лійчастого посуду. Л. Кіліан замовчує також і проблеми, зв'язані з культурою кулястих амфор, яка хронологічно, типологічно, а, можливо, і за етносом її носіїв стоїть між культурами лійчастого посуду і шнурової кераміки.

Все це помітно знижує дослідницький потенціал автора і цінність проведеної ним роботи взагалі. Хоча в цілому повернення Л. Кіліана на сучасному етапі знань до автохтонної теорії походження германських племен, висунутої ще наприкінці XIX — на початку XX ст., як нам здається, цілком виправдане.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

⁶ Телегин Д. Я. Иллирийские и фракийские гидронимы Правобережной Украины в свете археологических исследований // ВЯ.— 1990.— № 4.